

Lange-termijnprocessen in de mensheidsgeschiedenis*

1. Naar een 'mensheidsgeschiedenis'

1.1. De laatste vijfhonderd jaar zijn de contacten tussen volken in de verschillende werelddelen in een versneld tempo toegenomen, naar aantal en naar intensiteit. Wanneer we nu over 'de mensheid' spreken, hebben we het niet meer alleen over een biologische categorie, de *Homo sapiens sapiens*, of over een mooi maar ver verwijderd ethisch ideaal. Het bestaan van 'de mensheid' is een harde, onloochenbare werkelijkheid geworden, waaraan ieder die de krant opslaat of het televisienieuws aanzet dagelijks wordt herinnerd. De burgers van West Europa, de machthebbers in Washington en Moskou, en de grote massa's van verschoppelingen in Azië en Afrika zijn met elkaar verbonden door wederzijdse afhankelijkheden, die voor hen allen niet alleen de huidige levenswijze maar ook de kansen op voortbestaan in hoge mate bepalen. De mondiale interdependentie is tegenwoordig sterker dan ooit; maar ze heeft al een lange voorgeschiedenis. Dit roept de vraag op hoe ver we kunnen teruggaan om de sporen aan te treffen van één wereldomvattende mensheidsgeschiedenis, één samenhangende sociaal-culturele ontwikkeling.

1.2. Behalve de geografische horizon is ook het tijdsperspectief in de laatste eeuwen enorm uitgebreid. Nog aan het einde van de achttiende eeuw vormden Genesis en Homerus voor de geleerden in Europa de oudste bronnen van kennis omtrent het menselijk verleden, en ook in China en India reikte het historisch besef niet verder terug dan een paar duizend jaar (vgl. Rüstow 1950: p.23; Butterfield 1981: p.143). Recente vorderingen in de paleontologie, de archeologie en de prehistorie maken het nu mogelijk ons een voorstelling te maken van de biologische evolutie en de daarop aansluitende sociaal-culturele ontwikkeling van de mensheid over een tijdvak dat ten minste een miljoen jaar beslaat. Het gedurende die periode afgelegde traject is nog lang niet volledig in kaart gebracht. Vast staat echter wel al, dat

het menselijk verleden niet slechts enige honderden generaties bestrijkt, zoals Voltaire en Goethe nog meenden, maar eerder in de orde van de tienduizenden generaties ligt.

1.3. De ontwikkeling van de mensheid, over de gehele aardbol en over een periode van ettelijke honderdduizenden jaren - dat lijkt een thema waar we ons als socioloog of historicus maar beter verre van kunnen houden. We hebben geleerd het bijna vanzelfsprekend in onderdelen op te splitsen, en afzonderlijke naties, samenlevingen, culturen of perioden tot onderwerp van - een eventueel vergelijkende - studie te maken. Toch zijn er in de sociale en historische wetenschappen al verscheidene aanzetten gedaan in de richting van een meeromvattende benadering. De tijd dat historici zich vrijwel uitsluitend bezig hielden met de geschiedenis van naties of de levensloop van individuen is zeker voorbij (vgl. Carr 1961; Braudel 1969), en ook in de sociologie vormen nationale samenlevingen niet langer de vanzelfsprekende eenheden voor onderzoek en theorievorming. Bovendien is er onder sociologen een herlevende belangstelling voor langetermijnprocessen; hiervan getuigt het succes van leerboeken als die van Wilterdink en Van Heerikhuizen (1985), Hurd (1986) en Lenski en Lenski (1987). De grote vraag is in hoeverre de pogingen die door 'generalisten' op diverse gebieden zijn ondernomen zich al lenen tot een nog verder gaande synthese.

2. Aanzetten vanuit diverse vakken

2.1. Historici zijn al lang vertrouwd met het ideaal, dat de geschiedenis van de mensheid als één geheel, vanuit één samenvattend gezichtspunt, beschreven zou kunnen worden; zij kennen dit ideaal uit de klassieke oudheid, en het is nooit geheel verloren gegaan (vgl. McNeill 1987). Maar pas in onze tijd begint het materiaal beschikbaar te komen dat nodig is om verder te komen dan het vertrouwde traject 'van Mesopotamië en Egypte tot het hedendaags Europa' (vgl. Kaegi 1977: pp.98-123). En ook nu zijn het nog slechts enkelingen, die zich aan deze taak gewijd hebben; onder hen verdient de Nederlander Jan Romein te worden genoemd (zie bijv. Romein 1954), en vooral degene die ook Romein in dit opzicht als zijn leermeester erkende, Arnold Toynbee. Naast bewondering past tegenover Toynbee's magistrale *A Study of History* (1934-61) ook wel enige reserve; met name de daarin verkondigde opvatting over het cyclische karakter

ter van de geschiedenis en de sterke neiging van de auteur tot moraliseren verdienen geen navolging. Op deze beide punten is het werk van zijn belangrijkste opvolger als 'wereldhistoricus', William McNeill, te verkiezen (zie vooral McNeill 1963; 1976; 1980; 1986). Ik vrees echter dat ook diens oeuvre, al is het aanmerkelijk bescheidener van omvang en toon, door de meeste historici nog altijd met dezelfde argwaan wordt gezien als dat van Toynbee, en dat het vaker als mikpunt van kritiek dient dan als bron van inspiratie. Toch is er, naast het werk van McNeill, langzamerhand al een klein corpus aan literatuur ontstaan op het gebied van de wereldgeschiedenis (zie bijv. Jones 1981; 1988), waaronder nuttige overzichts- en naslagwerken als die van McEvedy en Jones (1978) en Barraclough (1978). Opvallend is, ook in deze overzichtswerken, een zekere huiver voor systematische theorievorming.

2.2. Sociologen leggen vanouds meer aandacht voor theorie aan de dag dan historici. Maar terwijl negentiende-eeuwers als Comte en Spencer de ontwikkeling van de mensheid zonder enig voorbehoud tot het studieterrein van het vak rekenden, zijn latere generaties zich overwegend gaan bezighouden met hedendaagse problemen en korte-termijnprocessen (vgl. Elias 1987). Degenen die nog wel 'historische sociologie' beoefenen, tonen vooral belangstelling voor de opkomst van het kapitalisme en de industriële revolutie in Europa. Enkele meer antropologisch ingestelde auteurs (bijv. Wallerstein 1974; 1980; Wolf 1982) hebben het onderzoek uitgebreid tot de gehele wereld, maar ook bij hen blijft het tijdsperspectief toch beperkt tot de periode na de Europese middeleeuwen (zie ook Skocpol 1984; Tromp 1988).

Er zijn echter belangrijke uitzonderingen te noemen. Mede onder inspiratie van Marx en Weber hebben sociologen als Sjoberg (1960), Eisenstadt (1963), Parsons (1966), Lenski (1966; 1987), Anderson (1974) en Elias (1982; 1984; 1987), en historici als Adams (1966), Gottwald (1979), Hopkins (1980) en De Ste. Croix (1981) sociale ontwikkelingen in een verder verleden dan de Europese middeleeuwen vanuit een sociologisch gezichtspunt bestudeerd. Hun geschriften staan echter enigszins op zichzelf, en zelfs verwijzingen over en weer zijn nog schaars. Bovendien zijn ze voornamelijk gericht op samenlevingen met schrift, uit 'historische' tijden dus. Dit geldt ook voor de ambitieuze pogingen tot historische sociologie op wereldschaal die onlangs zijn ondernomen door de Engelse sociologen John Hall (1985; 1987) en Michael Mann (1986).

2.3. Al in de vorige eeuw hebben antropologen, gesteld voor de vraag hoe de grote verscheidenheid aan culturen bij schriftloze volken te verklaren is, algemene modellen in de trant van Comte en Spencer ontworpen met behulp waarvan iedere cultuur evolutionair 'geplaatst' zou kunnen worden als behorend bij een bepaald stadium in de ontwikkeling van de mensheid. De bekendste indeling was die van Morgan, volgens welke de mensheid achtereenvolgens in de stadia van wildheid, barbaarij en beschaving heeft verkeerd. Zoals de naamgeving al aantoonde, was dit een indeling vol waarderingen; die normatieve geladenheid heeft er ongetwijfeld toe bijgedragen, dat de meeste antropologen tegenwoordig zeer sceptisch staan tegenover toepassingen van het evolutionisme in hun vak (vgl. Harris 1968).

Toch heeft het als algemene oriëntatie nooit geheel afgedaan. Er is een lange rij auteurs zoals Ralph Linton (1955), Leslie White (1959), Elman Service (1975), Marvin Harris (1977; 1987) en Conrad Kottak (1982), die vanuit het evolutionistische gezichtspunt zijn blijven werken. Helaas is het lang niet altijd mogelijk dit gezichtspunt met historische gegevens te onderbouwen, zodat men vaak meer op 'logische' dan op 'chronologische' argumenten is aangewezen. De gevolgde redeneringen staan dan bloot aan de kritiek dat er te gemakkelijk een 'endogene dynamiek' verondersteld wordt, waaruit bepaalde ontwikkelingen 'noodzakelijk' zouden zijn voortgekomen (vgl. Nisbet 1969).

2.4. Archeologen zijn meer op chronologie ingesteld. Sinds de invoering van fysische dateringsmethoden, zoals de radiokoolstof-methode, kunnen zij dateringen ook voor een zeer ver verleden met grote precisie uitvoeren. De grove indeling van de ontwikkeling van de mensheid in Steentijd, Bronstijd en IJertijd is hiermee voor de specialisten grotendeels achterhaald; in plaats daarvan is een nadere markering gekomen van de Steentijd in een Paleo-, een Meso- en een Neolithicum (met daarin weer een onderverdeling binnen het Paleolithicum), die meer recht doet aan de lange prehistorische periode vóór de uitvinding van het metaal smeden. Het moderne archeologische onderzoek laat er geen twijfel meer aan bestaan dat er een gefaseerde sociaal-culturele ontwikkeling heeft plaatsgevonden, die onder andere is af te lezen aan de aard van de voorwerpen die de mensen gebruikten en aan de omvang en de vorm van hun nederzettingen (vgl. Wenke 1980; Johnson en Earle 1987; Maisel 1987).

2.5. Zeer verstrekkende recente pogingen om de ontwikkeling van de mensheid vanaf de vroegste tijden tot op heden overzichtelijk in

kaart te brengen zijn gedaan door paleoantropologen en biologen (bijv. Darlington 1969) en ook door auteurs uit andere disciplines, die zich in de eerste plaats door de biologische evolutietheorie hebben laten inspireren, zoals de psycholoog Leon Festinger (1983). De bijdragen uit deze hoek zijn vooral van belang, omdat ze ons duidelijk herinneren zowel aan de volle omvang van de tijdspanne waar het om gaat als aan de ecologische dimensie van het hele proces: de veranderende verhouding van de mensheid tot haar omgeving en speciaal tot andere levende soorten.

2.6. De meest opvallende lacunes in de kennis van de mensheids-geschiedenis betreffen de feitelijke informatie omtrent het vroegste verleden: waar en hoe de mensengroepen toen leefden, hoe ze met elkaar communiceerden, hoe en wanneer ze zich over de continenten van de Oude Wereld verspreid hebben, enzovoort. Naarmate we dichter het heden naderen, neemt het aantal beschikbare gegevens bijna exponentieel toe. Maar ook voor de meer recente tijden blijft met name het *verband* tussen de ontwikkelingen en gebeurtenissen in verschillende plaatsen en perioden vaak nog verre van duidelijk.

Het zijn zowel de ontwikkeling van de mensheid zelf als, meer in het bijzonder, de ontwikkeling van de menselijke kennis, die het verkennen van deze samenhangen mogelijk en de moeite waard maken. Juist nu de voortgaande mondiale vervlechting van volken en staten zich steeds sneller voltrekt, worden ook de geschiedenis en de lange voorgeschiedenis van dit vervlechtingsproces beter zichtbaar. Steeds duidelijker blijkt, dat de ontwikkeling van de mensheid als geheel al heel lang het kader heeft gevormd voor de meer specifieke processen en gebeurtenissen die het studie-object zijn van de sociologie, de geschiedenis, en de andere sociale en historische wetenschappen. Onze voorstellingen van dit ruimere kader zijn nog vaag; om ze te verscherpen hebben we detailkennis nodig. Alle detailkennis, hoe exact ook, houdt echter iets willekeurig en blijft 'in de lucht hangen', zolang de verbinding met dit grotere kader ontbreekt.

Zoals McNeill (1986: p.44) heeft opgemerkt, kunnen historici slechts door gebruik te maken van een theorie van sociale processen een verantwoorde keuze maken uit de enorme hoeveelheid gegevens waar zij over beschikken. Sociologen van hun kant dienen zich, in de woorden van Michael Mann (1986: p.173), bij al hun vergelijkend onderzoek te laten leiden door een besef van 'wereldhistorische tijd'. Het is juist op het vlak van de mensheids-geschiedenis, dat de verbondenheid van de beide vakken zich sterk doet gevoelen: historici berei-

ken hier het hoogste niveau van generalisatie, en sociologen ontkomen niet aan de eisen van de chronologie.

3. Een ecologisch-historisch model: de drie 'transformaties'

3.1. Toepassing van een mensheidshistorisch perspectief houdt in dat we beginnen met de biologisch-ecologische dimensie van het menselijk bestaan onder ogen te zien en te erkennen dat deze, evenals de sociaal-culturele aspecten, in de loop der tijden aan verandering onderhevig is gebleken. Al heel vroeg in de ontwikkeling van onze voorouders, reeds bij *Homo erectus*, is er een proces van toenemende differentiatie in levenswijze tussen de mens en nauw verwante soorten op gang gekomen. Naar de meeste biologische eigenschappen, anatomisch zowel als fysiologisch en biochemisch, vertoont de mens nog altijd veel meer overeenkomst met de chimpansee dan de chimpansee met bijvoorbeeld de zebra. Door haar levenswijze is de menselijke soort er echter in geslaagd vrijwel alle andere zoogdieren aan zich te onderwerpen, zodat chimpansees en zebra's tegenwoordig gelijkelijk te bezichtigen zijn achter de tralies van de dierentuin.

Het proces in de loop waarvan de mens is geworden van een 'ecologisch secundair' tot een 'ecologisch dominant' wezen (Forni 1984) moet lange tijd een van de meest markante aspecten van de ontwikkeling van menselijke samenlevingen zijn geweest. Tegen het einde van het Paleolithicum was dit proces waarschijnlijk al heel ver gevorderd. En hoewel er overal op aarde nog dagelijks krachtmetingen van allerlei aard plaats vinden tussen mensen en andere dieren, is de machtsbalans tussen de soorten overal sterk in het voordeel van de mens doorgeslagen; de hegemonie over de andere dieren behoort als het ware tot de infrastructuur van iedere menselijke samenleving. De vanzelfsprekendheid waarmee dit feit tegenwoordig aanvaard wordt illustreert hoe aspecten die in een eerder stadium van de ontwikkeling sterk op de voorgrond hebben gestaan in een later stadium naar de achtergrond kunnen verschuiven.

3.2. De machtsbalans tussen de soorten is sterk beïnvloed door een drietal ecologische omwentelingen die de mensheid in de loop van de tijd te weeg heeft gebracht: de domesticatie van vuur, de invoering van landbouw en veeteelt, en de toepassing op grote schaal van levenloze energie voor de industrie. Door deze drie omwentelingen - de 'vuurrevolutie', de 'landbouwrevolutie' en de 'industriële revolutie' -

zijn trouwens niet alleen de verhoudingen van de mensen tot andere levende soorten ingrijpend veranderd, maar ook de onderlinge verhoudingen tussen en binnen mensengroepen, en de hele wijze waarop mensen individueel hun leven leiden (vgl. Goudsblom 1984-86, deel 1).

Deze drie ecologische transformaties zijn dermate ingrijpend geweest dat ze kunnen dienen ter markering van de belangrijkste stadia in de sociaal-culturele ontwikkeling en de geschiedenis van de mensheid. Aan de hand van deze markeringen laten zich dan schematisch vier stadia onderscheiden, namelijk achtereenvolgens een stadium 1) zonder vuurbeheersing, landbouw, industrie en (?); 2) met vuurbeheersing, maar nog zonder landbouw, industrie en (?); 3) met vuurbeheersing en landbouw, maar zonder industrie en (?); en 4) met vuurbeheersing, landbouw en industrie, maar zonder (?).

Het vraagteken dient telkens om aan te geven dat ons misschien nog een vierde ecologische omwenteling van gelijk gewicht als de drie eerdere te wachten staat, of dat deze misschien zelfs al begonnen is. Er is in ieder geval geen reden om aan te nemen dat de mensheid met het vierde stadium aan het einde van haar ontwikkeling zou zijn gekomen.

3.3. Over de eerste fasen in het proces van de domesticatie van vuur heb ik elders uitvoerig geschreven (Goudsblom 1984-88); ik voeg daar nu slechts de kanttekening aan toe, dat de hele ontwikkeling van de vuurbeheersing formeel kan worden samengevat in de volgende drie uitspraken:

- (a) er moet een tijd geweest zijn waarin uitsluitend groepen mensen of mensachtigen zonder vuurbeheersing voorkwamen;
- (b) vervolgens moet er een tijd geweest zijn waarin zowel groepen met vuurbeheersing als groepen zonder vuurbeheersing voorkwamen;
- (c) daarna is de tijd aangebroken waarin nog uitsluitend menselijke samenlevingen met vuurbeheersing voorkomen.

Deze trits uitspraken vormt een eenvoudig voorbeeld van een *procesmodel*. Op het eerste gezicht wordt er slechts een drietal statische toestanden mee aangegeven; die zijn echter met elkaar verbonden door een proces, en daar gaat het om: de overgang van (a) naar (c) via (b). Deze overgang bestaat uit de ontwikkeling van een tevoren nog geheel afwezige vorm van natuurbeheersing, de domesticatie van vuur, plus de verbreiding daarvan over alle samenlevingen. Het probleem dat met de trits uitspraken wordt gesteld is de ontwikkeling

vanaf (a) zodanig te beschrijven dat de wording van (c) zo duidelijk mogelijk wordt verklaard.

3.4. Het voorbeeld vuurbeheersing is op zichzelf interessant, maar het is methodisch enigszins aanvechtbaar. Immers, alleen stadium (c) is ons uit archeologisch en antropologisch onderzoek werkelijk bekend, terwijl we voor (a) en (b) zijn aangewezen op hypothetische reconstructies, die misschien wel heel plausibel kunnen zijn maar waaraan toch geen empirische bewijskracht kan worden toegekend.

Daarom geef ik nog drie andere uitspraken, van hetzelfde type, die echter betrekking hebben op de veel latere periode van de 'agrarisering', de invoering van landbouw en veeteelt, een periode waarover we al veel beter geïnformeerd zijn:

(a) er is een tijd geweest waarin uitsluitend menselijke samenlevingen zonder landbouw voorkwamen;

(b) vervolgens is er een tijd geweest waarin zowel samenlevingen met als samenlevingen zonder landbouw voorkwamen;

(c) we hebben nu een tijd bereikt waarin alle menselijke samenlevingen direct of indirect mede van de landbouw afhankelijk zijn.

Deze drie uitspraken zijn empirisch beter gefundeerd dan die over de vuurbeheersing; de strekking is echter gelijk. En het is duidelijk: in plaats van 'landbouw' kunnen allerlei andere zaken worden ingevuld, bijvoorbeeld 'ijzer' of 'schrift' of 'geld', zonder dat daarmee het principe van het procesmodel verandert. Telkens opnieuw hebben we te maken met een opeenvolging van 'uitsluitend zonder' via 'zonder en mèt' naar 'uitsluitend mèt'. Het probleem is steeds hoe deze zo eenvoudig te formuleren ontwikkelingsreeksen in feite zijn verlopen, en hoe dit te verklaren is. Het procesmodel attendeert op dit probleem.

4. De verwevenheid van beheersing en verafhankelijkheid

4.1. Door de drie ecologische transformaties naar voren te halen als de belangrijkste markeringen in de sociaal-culturele ontwikkeling van de mensheid, beklemtoon ik het grote belang van deze transformaties. Dit wil echter niet zeggen dat ik ze wens te beschouwen als 'de oorzaken' van de ontwikkeling. De ecologische transformaties hebben ongetwijfeld in allerlei opzicht gewerkt als katalysatoren, waardoor andere ontwikkelingen op gang gebracht of versneld zijn; maar die andere ontwikkelingen (demografische, sociaal-geografische, enz.) hebben vervolgens het verloop van de ecologische ontwikkelin-

gen weer beïnvloed. Inherent aan het werken met procesmodellen is, dat we afstand doen van het idee dat het onderzoek zijn voltooiing moet vinden in de ontdekking van monocausale determinanten. Het zoeken naar onveranderlijke oorzakelijke principes is bij de studie van veranderingsprocessen in de sociale werkelijkheid niet de aangewezen weg (vgl. Elias 1987).

4.2. De constatering dat de ontwikkelingen die we bestuderen zich slecht lenen voor een monocausale analyse wil niet zeggen dat ze als het ware 'onbepaald' zouden zijn. Integendeel; maar de relaties waardoor ze bepaald worden zijn steeds ten minste 'bi-causaal' en in de meeste gevallen 'multi-causaal'. Als we ontdekken dat een ontwikkeling (a) van invloed is geweest op ontwikkeling (b), mogen we er vrijwel zeker op rekenen dat (b) eveneens van invloed is geweest op (a). Deze wederzijdse beïnvloeding treedt heel duidelijk op in de voor ons onderwerp bijzonder belangrijke processen van toename of afname van beheersing en afhankelijkheid van mensengroepen ten opzichte van hun natuurlijke omgeving.

Een interessant punt van overeenkomst tussen de drie ecologische omwentelingen is het feit dat ze zich alle drie in gelijke termen laten omschrijven, namelijk als een proces in de loop waarvan aanvankelijk wilde, ongetemde natuurkrachten zijn 'gedomesticeerd', 'getemd', en in de menselijke samenleving 'ingelijfd' (*harnessed, incorporated*). Dit 'temmen' betekent een toename van 'beheersing': de natuurkrachten zijn gedeeltelijk voor menselijke bedoelingen ingezet en daaraan ondergeschikt gemaakt. Echter, anders dan een al te eenvoudige logica zou doen vermoeden, is de toenemende 'beheersing' niet gepaard gegaan met een navenant afnemende 'afhankelijkheid', laat staan dat ze deze zou hebben 'veroorzaakt'. Integendeel, door hun levens af te stemmen op een bepaald niveau van 'beheersing' (van vuur, van planten en dieren, van fossiele brandstoffen), zijn de mensen ook steeds meer aangewezen geraakt op, en dus meer afhankelijk geworden van, datgene wat zij beheersen. Deze verwevenheid van toenemende beheersing en 'verafhankelijkking' laat zich in de mensheidsgeschiedenis telkens weer herkennen.

4.3. De toenemende beheersing van buiten de mensen zelf, in 'de natuur', aanwezige krachten zoals het vuur betekende niet alleen maar een veraangenaming van het leven, een verlichting van het bestaan. Terwijl de woorden 'beheersing' en 'afhankelijkheid' een tegenstelling suggereren, is de feitelijke verhouding tussen de condities

waar we met deze woorden op doelen inniger en ingewikkelder. Zoals gezegd nam in de meeste gevallen met de beheersing ook de afhankelijkheid toe - van datgene wat beheerst werd, en daarmee van de middelen die voor de beheersing nodig waren. Dit was duidelijk al bij de vuurbeheersing het geval: naarmate de mensen er bijvoorbeeld meer aan gewend raakten gekookt voedsel te eten, konden zij moeilijker zonder vuur en dus zonder de daarvoor nodige brandstof.

Bij de landbouw was de samenhang nog dwingender. Er kwam dankzij de toenemende beheersing van gewassen meer voedsel; dit leidde tot een groei van het aantal mensen; om dezen allen te kunnen voeden was er nog meer voedsel nodig; hiervoor werd nieuw land ontgonnen; de hoeveelheid woeste grond waarop gejaagd en verzameld kon worden werd daardoor steeds kleiner; en dat maakte de mensen nog weer meer afhankelijk van de landbouw - van de producten en daarmee van de produktiemiddelen.

4.4. De subtiele verwevenheid van beheersing en afhankelijkheid - een relatie die zich niet eenzijdig in termen van oorzaak en gevolg laat vastleggen - werkt door in vrijwel alle sociale lange-termijnprocessen, en maakt dat deze in het algemeen 'blind' en 'ongepland' verlopen. Van toegenomen beheersing mogen we in de meeste gevallen wel aannemen dat die zeker op korte termijn bewust gewenst was; de daar onvermijdelijk mee verbonden verafhankelijking heeft zich waarschijnlijk echter vrijwel altijd ongewild en ongepland voltrokken.

Deze laatste constatering is er een van zeer grote reikwijdte, maar het is niet een 'wet', die in een vaste formule kan worden gepreciseerd. Het is eerder een attenderend inzicht, dat de aandacht vestigt op een belangrijk aspect van lange-termijnprocessen in de sociale werkelijkheid - of het nu gaat om ontwikkelingen die verband houden met de vuurbeheersing, met de agrarisering dan wel met de industrialisering.

5. De dynamiek van agrarische samenlevingen

5.1. De opkomst van de landbouw in het late Paleolithicum, tussen de twintig- en tienduizend jaar geleden, kan beschouwd worden als een voortzetting van de aloude ontwikkeling waarin mensengroepen hun hegemonie over andere levende soorten steeds verder wisten uit te breiden. De invoering van de landbouw vormde een versnelling van

dit proces.

Waar, wanneer en hoe de opkomst van de landbouw heeft plaats gevonden; in welke gevallen dit 'spontaan' geschiedde en in welke gevallen er ontlening (diffusie) in het spel was; welk verband er bestaat met andere, bijvoorbeeld demografische en militaire, ontwikkelingen - dit zijn allemaal problemen waarover sociologisch-historisch onderzoek gaande is (vgl. Johnson en Earle 1987). De opkomst van de landbouw en veeteelt kan, evenals de vuurbeheersing, beschouwd worden als een sociaal-culturele 'mutatie' die tot dominante conditie is geworden. De vraag is dan, hoe het proces van dominant worden is verlopen en welke verklaring daarvoor te geven is.

5.2. Landbouw (om me daar nu maar toe te beperken; voor veeteelt geldt in principe hetzelfde) komt neer op het bewust ingrijpen door mensengroepen in de natuurlijke selectie tussen en binnen soorten. Door mensen gewenste soorten en exemplaren worden beschermd en gecultiveerd, ongewenste soorten en exemplaren worden bestreden. De hiervoor nodige activiteiten noemen we werk, het resultaat heet produktie. Door arbeid hebben landbouwers de opbrengst aan voedsel van de bodem weten te vergroten.

Echter, zoals wij nu maar al te goed weten, met de beheersing nam ook de afhankelijkheid toe. In het geval van de landbouw kan dat treffend worden uitgedrukt met de woorden produktiviteit en kwetsbaarheid: het boerenbestaan was produktiever dan dat van verzamelaars en jagers, maar het was ook in vele opzichten kwetsbaarder - voor natuurrampen, voor plundering, voor wanbeheer (vgl. Goudsblom 1988: pp.104-131).

Bij het beantwoorden van de vraag hoe deze bestaanswijze dominant heeft kunnen worden werkt het zoeken naar één hoofdoorzaak waarschijnlijk weer averechts. Lange tijd is men er van uitgegaan dat de voordelen van de verhoogde produktiviteit zo evident waren dat de mensheid, toen de nodige technieken eenmaal waren uitgevonden, daar vanzelfsprekend gebruik van heeft gemaakt. Allerlei andere ontwikkelingen volgden daarna welhaast automatisch (zie bijv. Childe 1956). In reactie op deze sterk door vooruitgangsgeloof gekleurde visie is in de afgelopen decennia de gedachte opgekomen dat de landbouw helemaal geen weldadige uitvinding was, maar een noodoplossing waartoe mensen zich gedwongen zagen door overbevolking en voedseltekort (bijv. Sahlins 1972; Cohen 1977). Beide redeneringen, die ik hier nu in hun allersimpelste vorm samenvat, zijn in principe monocausaal: beide weerspiegelen ook (zoals dat bij mo-

nocausale redeneringen wel vaker het geval is) een ideologisch *parti pris*.

Deze laatste constatering stelt ons voor de vraag of het mogelijk is, zonder bij voorbaat stelling te nemen in dit debat, na te gaan hoe de ontwikkeling van agrarische samenlevingen in feite is verlopen, welke trends daarin dominant gebleken zijn, en hoe dit te verklaren is.

5.3. Ik meen dat zich in het verlengde van de agrarisering een configuratie van trends heeft voorgedaan, waarvan het verloop empirisch vastgesteld en de onderlinge samenhang theoretisch aangetoond kan worden. De concentratie en toename van voedsel op beschermde akkers leidde in vele gevallen op den duur tot een *toename van de menselijke bevolking* en tot toenemende *concentratie* van deze bevolking in vaste nederzettingen. Binnen en tussen de nederzettingen traden zowel processen van *specialisatie* naar sociale functie op als processen van *organisatie* in grotere sociale verbanden, zoals staten, markten en culten. Nauw verbonden met de toenemende specialisatie en organisatie was het groeiende verschil in macht en rijkdom, oftewel de toenemende *stratificatie*.

De vijf gecursiveerde trends laten zich voor een deel herleiden tot de processen van integratie en differentiatie, die door Spencer reeds zijn aangewezen als de hoofdkenmerken van evolutie in het algemeen. In de groei, de concentratie en de organisatie van de menselijke bevolking kunnen wij toenemende integratie herkennen, in de specialisatie toenemende differentiatie, en in de stratificatie beide. Gezien deze nauwe vervlochtenheid van de vijf trends is het waarschijnlijk futiel te zoeken naar één hoofdtrend, die de vier andere op gang gebracht en gaande gehouden heeft. Het heeft meer zin het feitelijk verloop van de trends te bestuderen en aan de hand daarvan te zoeken naar een verklaring voor hun gezamenlijke beweging, met inbegrip van de schommelingen en de stagnaties.

5.4. De genoemde vijf trends zijn dominant gebleken - hetgeen niet hetzelfde is als 'universeel'. Er zijn ongetwijfeld agrarische samenlevingen te noemen, of perioden in de geschiedenis van dergelijke samenlevingen, waarin deze trends zich niet hebben voorgedaan, of waarin zelfs ontwikkelingen in de omgekeerde richting hebben plaatsgevonden; denk bijvoorbeeld aan West Europa in de eeuwen na de ineenstorting van het Westromeinse rijk. Maar zelfs al zouden de gevallen van stagnatie of ommekeer in de meerderheid blijken te zijn, dan nog blijft het opmerkelijke feit bestaan, dat de dominante

trends zich op den duur overal hebben doorgezet.

Waar het op aankomt is het 'op den duur'. Het is uiterst onwaarschijnlijk dat we bij de bestudering van welke periode dan ook uitsluitend gegevens zouden vinden die op korte termijn allemaal in de richting van de vijf genoemde trends zouden wijzen. Een dergelijke uniforme en unilineaire beweging ligt zowel om logische als om sociologische redenen niet voor de hand. Een ononderbroken regelmatige voortzetting van groei, concentratie enzovoort van de bevolking is louter als denkbeeld al moeilijk voorstelbaar. Bovendien leert de ervaring dat maatschappelijke ontwikkelingen altijd reacties oproepen; we dienen daarom steeds bedacht te zijn op tekenen die wijzen op een terugslag in een of meer van de dominante trends.

Dit hoeft echter geen afbreuk te doen aan onze verwachting dat er sinds het begin van de agrarisering, ondanks alle odds, op lange termijn voortgang te constateren valt in alle vijf genoemde richtingen. Voortbordurend op een idee van Rein Taagepera (1978) zou ik daarom de volgende hypothese willen opstellen: als we over de laatste tienduizend jaar willekeurige steekjaren nemen, valt te verwachten dat in ieder gekozen jaar zowel de totale menselijke bevolking als de grootste concentratie daarvan op enige plek groter zullen zijn dan de totale bevolking en de grootste bevolkingsconcentratie van duizend jaar tevoren; ook de specialisatie, de organisatie en de stratificatie zullen in de volgens deze criteria meest geavanceerde samenleving verder zijn voortgeschreden dan in enige samenleving duizend jaar tevoren. Misschien beschikken we nog niet over het materiaal en de mogelijkheid tot operationalisering om deze hypothese effectief te toetsen; maar ze kan in elk geval helpen de gedachten te bepalen en te wennen aan het werken met lange-termijn categorieën.

5.5. Een belangrijk probleem is in hoeverre de dominante trends zonder meer verklaard kunnen worden uit een algemeen voorkomende 'endogene dynamiek' van agrarische samenlevingen. Het eerste wat we hierbij dienen te bedenken is dat de trends wel dominant maar niet universeel gebleken zijn. Ze zijn, voor zover bekend, in slechts enkele samenlevingen spontaan op gang gekomen, en van daar uit over steeds grotere gebieden verbreid. De bekende gevallen van stagnatie en ommekeer tonen aan dat we er niet zonder meer van kunnen uitgaan dat agrarisering onvermijdelijk steeds de vijf genoemde trends met zich meebrengt. Misschien kunnen nieuwe etappes op het traject van bevolkingsgroei enzovoort het best beschouwd worden als 'mutaties', waarvan het ontstaan maar vooral ook het

voortbestaan het resultaat was van een constellatie van bijzondere omstandigheden. Vaak zal, in overeenstemming met de opvattingen van Malthus, bevolkingsgroei alleen maar een handicap zijn geweest voor de verdere ontwikkeling van een agrarische gemeenschap (vgl. Harris en Ross 1987); maar waar de demografische groei samen ging met bepaalde vormen van specialisatie en organisatie is de resulterende combinatie levensvatbaar en, meer dan dat, op den duur onweerstaanbaar gebleken.

5.6. Het succes lag waarschijnlijk in de ontwikkeling van *regimes*, vormen van beheersing waaraan mensen zichzelf, elkaar en hun natuurlijke omgeving tot op zekere hoogte leerden te onderwerpen. Zij kenden al honderdduizenden jaren lang een vuurregime; hier kwam nu een agrarisch regime bij: een geheel van dwangen, dat hen in staat stelde gewassen te verbouwen en de oogst te bewaren en met een minimum aan conflicten binnen de eigen gemeenschap te verdelen. Naarmate het aandeel van de landbouwproducten in het voedselpakket groter werd, zal het agrarisch regime strakker zijn geworden. Vermoedelijk hebben priesters hierbij aanvankelijk een leidende rol gespeeld, totdat de door hen als *Fremdzwang* uitgeoefende dwang meer en meer plaats maakte voor innerlijke discipline van de boeren zelf, een vorm van *Selbstzwang* zoals die bijvoorbeeld door Hesiodus werd aangeprezen (vgl. Goudsblom 1988: pp.104-131).

5.7. Naast de religieus-agrarische regimes, gepersonifieerd door priesters, zijn militair-agrarische regimes opgekomen. Het was het noodlot van de boeren dat hun economische produktiviteit gepaard ging met militaire kwetsbaarheid; dit schiep kansen voor de opkomst van groepen die zich specialiseerden in het krijgsbedrijf - een combinatie van destructiviteit en weerbaarheid. Vermoedelijk zijn de krijgers, evenals de priesters, oorspronkelijk voortgekomen uit de boerenbevolking; in later tijden hebben ook nomadenvolken uit omliggende gebieden geduchte krijgers voortgebracht.

Het was de fundamentele, en zo men wil fatale, verbinding van produktieve en kwetsbare boeren met destructieve en weerbare krijgers, die het aanzien gaf aan het type samenleving dat ik hier heb aangeduid als het militair-agrarische, en waarbinnen gedurende enkele millennia de vijf dominante trends zich hebben afgespeeld.

5.8. De vele bijzondere vormen die de menselijke cultuur aanneemt kunnen maar al te makkelijk de aandacht afleiden van de fundamen-

tele overeenkomsten in sociale structuur die zich in alle militair-agrarische samenlevingen hebben voorgedaan. Deze overeenkomsten worden pas goed herkenbaar, wanneer we ze niet statisch opvatten maar oog hebben voor hun dynamiek.

Zo bezien is allereerst kenmerkend voor militair-agrarische samenlevingen de tendens tot monopolisering van de voornaamste geweldsmiddelen door enkele groepen. Vervolgens laat zich in de meeste gevallen een afwisseling waarnemen van perioden, waarin 'centripetale' krachten overheersten en grote rijken tot stand kwamen, met perioden waarin 'centrifugale' krachten overheersten en de rijken weer uiteenvielen (vgl. Elias 1982, 2: pp.9-238). Deze afwisseling vertoont niet alleen een 'cyclisch' maar ook een ontwikkelingsmatig patroon: de dominante lange-termijn trends van groei en concentratie en van toenemende specialisatie en organisatie van de bevolking werkten alle ten gunste van de centripetale krachten en bevorderden het op den duur tot stand komen van steeds grotere militair-politieke eenheden.

Nogmaals: de groei van de bevolking verliep niet continu; perioden van stijging en daling van het aantal mensen wisselden elkaar af. Maar het groeiproces was dominant; op de lange duur zette het zich door. Hiermee gepaard gingen migratiebewegingen, die eveneens gemengd cyclische en ontwikkelingsmatige trekken vertonen. In deze bewegingen laten zich, bij een met de bevolkingsgroei aanzwellende omvang, telkens weer twee tegengestelde stromen waarnemen: een trek van de stedelijke centra naar het platteland en naar de periferie, en een in omgekeerde richting. Een groot deel van de geschiedenis van de laatste millennia heeft zich, zoals McNeill (1985) opmerkt, voltrokken in het kader van deze massale migratiebewegingen.

5.9. Ook de levensloop van individuen, ook het civilisatieproces op het niveau van de persoon (vgl. Goudsblom 1987: pp.147-166), vindt plaats binnen de context van grotere structuren zoals de militair-agrarische samenleving. De combinatie van produktiviteit en kwetsbaarheid enerzijds en van destructiviteit en weerbaarheid anderzijds vormde een fundamentele en onontkoombare conditie waaronder de mensen in militair-agrarische samenlevingen te leven hadden. Het inzicht in deze conditie biedt natuurlijk niet zonder meer een volledige verklaring voor alle biografische bijzonderheden; maar het verheldert wel de achtergrond waartegen vele aspecten van de individuele levensloop begrijpelijk worden, die anders heel moeilijk verklaarbaar en misschien zelfs onopgemerkt zouden blijven (vgl. ook

Rüstow 1950; Wichers 1965).

5.10. De processen van bevolkingsgroei, concentratie, specialisatie en organisatie zijn na de industrialisering aanmerkelijk versneld. Ten aanzien van de stratificatie is het beeld minder eenduidig (vgl. Lenski en Lenski 1987: pp.89-90 en 331-333). Een van de toetsen voor de bruikbaarheid van het hier ontvouwde perspectief zal zijn of het ook licht werpt op de belangrijkste trends die zich hebben voorgedaan gedurende de laatste vijf à tien generaties.

6. Slotbeschouwing

6.1. Het bovenstaande bevestigt, naar ik hoop, in al zijn voorlopigheid en onvolledigheid, de gedachte dat het mogelijk is een structuur te ontdekken in de sociaal-culturele ontwikkeling en de geschiedenis van de mensheid, en dat er geen reden is voor wat Wittfogel (1957: p.7) treffend heeft gekarakteriseerd als 'ontwikkelingsagnosticisme'. Willen we de structuur verklaren, dan is het allereerst nodig elke neiging te bedwingen om over deze problemen mono-causaal, teleologisch en normatief te denken. Dat de ontwikkeling vele millennia achtereen in een bepaalde richting is verlopen betekent niet dat er één oorzaak aan ten grondslag ligt, dat ze gericht is op een doel, of dat ze beantwoordt aan een ideaal. In deze drie opzichten is agnosticisme wel op zijn plaats.

Gestreefd moet worden naar een begrippenapparaat, dat zoveel mogelijk vrij is van waarderingen, en ruim en flexibel genoeg om een grote verscheidenheid aan antropologische, archeologische en historische gegevens in een vergelijkende opzet te ordenen. De hierboven gebruikte terminologie is met het oog daarop gekozen. In elk concreet geval dat we bestuderen hebben we te maken met een samenleving, die in een chronologisch bepaald tijdvak verkeert (hier is wat Michael Mann het 'besef van wereldhistorische tijd' noemde relevant), en die gekenmerkt wordt door een bepaald ecologisch regime met de daarbij behorende balansen van afhankelijkheid en beheersing, van produktiviteit en destructiviteit, van kwetsbaarheid en weerbaarheid. Pas door inzicht in de algemene constellatie waartoe een samenleving of een historische episode behoort kunnen we appreciëren, hoe dit bijzondere geval zich verhoudt tot andere, waarin het zich onderscheidt en hoe dit eventueel te verklaren zou zijn.

Sociologie en geschiedenis vullen elkaar hier zozeer aan, dat er

idealiter een volledige vermenging zou kunnen plaats vinden. In werkelijkheid lukt dit echter nog maar zelden. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de verschillende historisch gegroeide en sociologisch verklaarbare groeps culturen, die de verhouding tussen historici en sociologen vaak zozeer bemoeilijken (meer hierover bij Burke 1980; Lepenies 1985). Het simpele feit, dat we intellectueel nog niet beschikken over een overtuigende synthese in de vorm van een theorie is gedeeltelijk een gevolg van de vele professionele wrijvingen die een betere integratie van de beide vakken verhinderen; maar, zoals bij sociale en culturele processen nu eenmaal telkens weer het geval is, het 'gevolg' werkt door als 'oorzaak': het ontbreken van een verbindende theorie vergroot de scheiding der geesten.

Er is daarom alle reden om door te gaan met pogingen in de richting van gemeenschappelijke theorievorming. Dit vergt ambitie ten aanzien van de omvang van het project, en bescheidenheid ten aanzien van de voorlopig te verwachten resultaten. Met het oog op dit laatste dienen we ook de verwachtingen die het woord theorie kan wekken niet te hoog te spannen. Theorieën zijn te beschouwen als didactische modellen: samenvattingen van het huidige kennisbestand, met het oogmerk dit zo efficiënt mogelijk door te geven (vgl. Kuhn 1970). De kunst zal zijn onze inzichten zodanig te formuleren en te ordenen, dat aan dit oogmerk tegemoet gekomen wordt.

6.2. De didactische modellen hebben alleen zin als ze ook inhoudelijk worden ingevuld. In de woorden van Norman Gottwald (1979: p.17): geschiedenis zonder sociologie is blind, sociologie zonder geschiedenis is leeg. Om een model van ontwikkelingsstadia, waarin gewerkt wordt met begrippen als 'ecologisch regime' en 'militair-agrarische samenleving', te kunnen gebruiken hoort men enige kennis te bezitten van de geschiedenis van de voornaamste agrarische samenlevingen die de mensheid tot dusver heeft gekend. De verbreiding van dit soort kennis laat heel wat te wensen over. Zo vrees ik dat het in Nederland nog altijd mogelijk is af te studeren in de geschiedenis of de sociologie zonder zelfs ooit van ook maar één Chinese dynastie te hebben gehoord.

Nu wil ik geenszins beweren dat iemand alleen maar een goed historicus of socioloog kan zijn als hij de namen kent van alle Chinese dynastieën met de bijbehorende jaartallen. Wel gewenst lijkt me echter dat men in staat is de ontwikkeling van Europa in verband te brengen met die van andere delen van de wereld: dat men oog heeft

voor structurele overeenkomsten en verschillen, en iets weet van de interdependenties die er reeds lang vóór de moderne tijd tussen verschillende continenten bestonden. Het gaat ook hier weer om de combinatie van enerzijds algemeen begrip voor de structuur van het type militair-agrarische samenlevingen waartoe grote delen van zowel China als Europa tientallen eeuwen lang behoord hebben, en anderzijds kennis omtrent de belangrijkste wendingen in de geschiedenis van China, Europa en het tussenliggende steppengebied van Midden Azië.

Juist door het theoretische perspectief, zeker voorlopig, flexibel te houden en genoeg te nemen met attenderende begrippen en inzichten, kan deze combinatie tot stand worden gebracht. We zullen niet moeten streven naar een in alle opzichten sluitend systeem dat, als een SDI-schild, ieder probleem zou kunnen ondervangen. We staan echter ook niet met lege handen.

* Dit artikel bevat de licht bewerkte tekst van een bijdrage aan de sectie 'Lange-termijnprocessen' op de Vlaams-Nederlandse studiedagen voor sociologen en antropologen, Antwerpen, 7 en 8 april 1988.

Literatuur

- Adams, Robert McC., *The Evolution of Urban Society: Early Mesopotamia and Prehistoric Mexico*. Chicago: Aldine, 1966
- Anderson, Parry, *Passages from Antiquity to Feudalism*. Londen: NLB, 1974
- Barracrough, Geoffrey (red.), *The Times Atlas of World History*. Londen: Times Books, 1978
- Bender, Barbara, 'The First Revolution'. In: Vanne Goodall (red.), *The Quest for Man*. Londen: Phaidon, 1975, pp.105-130
- Braudel, Fernand, *Ecrits sur l'histoire*. Parijs: Flammarion, 1969
- Burke, Peter, *Sociology and History*. Londen: Allen & Unwin, 1980
- Butterfield, Herbert, *The Origins of History*. Londen: Methuen, 1981
- Carr, Edwar Hallet, *What is History?* New York: Random House, 1961
- Childe, V. Gordon, *Man Makes Himself*. 3e dr. Londen: Pitman, 1956
- Cohen, Mark Nathan, *The Food Crisis in Antiquity. Overpopulation and the origins of agriculture*. New Haven: Yale University Press, 1977
- Darlington, C.D., *The Evolution of Man and Society*. Londen: Allen & Unwin, 1969
- Eisenstadt, S.N., *The Political Systems of Empires*. New York: Free Press, 1963
- Elias, Norbert, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. 2 delen. Uit het Duits (1939/1969) vertaald. Utrecht: Het Spectrum, 1982

- Elias, Norbert, *Ueber die Zeit. Arbeiten zur Wissenssoziologie 2*. Frankfurt: Suhrkamp, 1984
- Elias, Norbert, 'The Retreat of Sociologists into the Present', *Theory, Culture & Society* 4 (1987), pp.223-248
- Festinger, Leon, *The Human Legacy*. New York: Columbia University Press, 1983
- Forni, G., 'From Pyrophytic to Domesticated Plants'. In: W. van Zeist en W.A. Casparie (red.), *Plants and Ancient Man. Studies in palaeoethnobotany*. Rotterdam: A.A. Balkema, 1984
- Gottwald, Norman K., *The Tribes of Yahweh. A sociology of the religion of liberated Israel, 1250-1050 B.C.E*. Maryknoll, N.Y.: Orbis Books, 1979
- Goudsblom, J., 'De domesticatie van vuur als een beschavingsproces', *De Gids* (1984-88), 147: pp.227-243; 148: pp.3-27; 148: pp.714-722; 149: pp.640-652; 149: pp.784-802; 151: pp.171-187
- Goudsblom, J., *De sociologie van Norbert Elias*. Amsterdam: Meulenhoff, 1987
- Goudsblom, J., *Taal en sociale werkelijkheid*. Amsterdam: Meulenhoff, 1988
- Hall, John A., *Powers and Liberties. The causes and consequences of the rise of the West*. Oxford: Basil Blackwell, 1985
- Hall, John A. (red.), *States in History*. Oxford: Basil Blackwell, 1987
- Harris, Marvin, *The Rise of Anthropological Theory. A history of theories of culture*. New York: Harper & Row, 1968
- Harris, Marvin, *Cannibals and Kings. The origins of cultures*. New York: Random House, 1977
- Harris, Marvin, *Cultural Anthropology*. 2e dr. New York: Harper & Row, 1987
- Harris, Marvin en Eric B. Ross, *Death, Sex, and Fertility. Population regulation in preindustrial and developing societies*. New York: Columbia University Press, 1987
- Hopkins, Keith, *Conquerors and Slaves. Sociological studies in Roman society I*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978
- Hurd, Geoffrey (red.), *Human Societies. An introduction to sociology*. 2e dr. Londen: Routledge & Kegan Paul, 1986
- Johnson, Allen W. en Timothy Earle, *The Evolution of Human Societies. From foraging group to agrarian state*. Stanford: Stanford University Press, 1987
- Jones, E.L., *The European Miracle. Environments, economies, and geopolitics in the history of Europe and Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981
- Jones, E.L., *Growth Recurring: Economic growth in world history*. Oxford: Clarendon Press, 1988
- Kaegi, Werner, *Werner Kaegi als universeel historicus*. Uit het Duits vertaald. Amsterdam: Meulenhoff, 1977
- Kottak, Conrad Phillip, *Anthropology. The exploration of human diversity*. 3e dr. New York: Random House, 1982

- Kuhn, Thomas S., *The Structure of Scientific Revolutions*. 2e dr.
Chicago: University of Chicago Press, 1970
- Lenski, Gerhard, *Power and Privilege. A theory of social stratification*.
New York: McGraw-Hill, 1966
- Lenski, Gerhard en Jean, *Human Societies. An introduction to macro-sociology*. New York: McGraw-Hill, 1987
- Lepenes, Wolf, *Die drie Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. München: Hanser, 1985
- Linton, Ralph, *The Tree of Culture*. New York: Knopf, 1955
- Maisel, Charles Keith, 'Models of Social Evolution: Trajectories from the Neolithic to the state', *Man* (N.S.) 22 (1987), pp.331-359
- Mann, Michael, *The Sources of Social Power. Deel 1. A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986
- McEvedy, Colin en Richard Jones, *Atlas of World Population History*. Harmondsworth: Penguin Books, 1978
- McNeill, William H., *The Rise of the West. A history of the human community*. Chicago: University of Chicago Press, 1963
- McNeill, William H., *Plagues and Peoples*. Garden City, N.Y.: Doubleday, 1976
- McNeill, William H., *The Human Condition. An ecological and historical view*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1980
- McNeill, William H., 'Migratie in historisch perspectief'. Uit het Engels (1984) vertaald. *De Gids* 148 (1985), pp.191-207
- McNeill, William H., *Mythistory and Other Essays*. Chicago: University of Chicago Press, 1986
- Nisbet, Robert A., *Social Change and History. Aspects of the Western theory of development*. New York: Oxford University Press, 1969
- Parsons, Talcott, *Societies. Evolutionary and comparative perspectives*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1966
- Romein, Jan, *Aera van Europa. De Europese geschiedenis als afwijking van het Algemeen Menselijk Patroon*. 1954. 2e dr. Leiden: Brill, 1987
- Rüstow, Alexander, *Ortsbestimmung der Gegenwart*. Deel 1. Ursprung der Herrschaft. Zürich: Eugen Rentsch, 1950
- Sahlins, Marshall, *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine, 1972
- Service, Elman R., *Origins of the State and Civilization: The processes of cultural evolution*. New York: Norton, 1975
- Sjoberg, Gideon, *The Preindustrial City: Past and present*. New York: Free Press, 1960
- Skocpol, Theda (red.), *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984
- Ste. Croix, G.E.M. de, *The Class Struggle in the Ancient Greek World. From the Archaic Age to the Arab conquests*. Londen: Duckworth, 1981
- Taagepera, Rein, 'Size and Duration of Empires: systematics of size', *Social Science Research* 7 (1978), pp.108-127
- Toynbee, Arnold J., *A Study of History*. 12 delen. Londen: Oxford

- University Press, 1934-61
- Tromp, Bart, 'De theorie van het wereldsysteem: een overzicht', *Sociologische Gids* 35 (1988), pp.4-23
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System. Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. New York: Academic Press, 1974
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World System. Deel 2. Mercantilism and the consolidation of the European world-economy*. New York: Academic Press, 1980
- Wenke, Robert, *Patterns in Prehistory*. Oxford: Oxford University Press, 1980
- White, Leslie A., *The Evolution of Culture. The development of civilization to the fall of Rome*. New York: McGraw-Hill, 1959
- Wichers, A.J., *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overheerigheid'*. Assen: Van Gorcum, 1965
- Wilterdink, Nico en Bart van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen. Een verkenning van het terrein van de sociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1985
- Wittfogel, Karl A., *Oriental Despotism. A comparative study of total power*. New Haven: Yale University Press, 1957
- Wolf, Eric R., *Europe and the People Without History*. Berkeley: University of California Press, 1982